

NYA AVHANDLINGAR

Erik Nagel: *I dialog med muntliga och skriftliga berättartraditioner. En undersökning av svenska sjömäns levnadsberättelser*. Stockholm Studies in Ethnology 6. Acta Universitatis Stockholmiensis 2012. 222 s., ill. English summary. ISBN 978-91-86071-90-5.

Erik Nagels avhandling presenterar sju svenska sjömän som genom att berätta om sina liv har skapat dessa liv, ett antal dagar, ett antal platser, ett antal händelser och några små stycken svensk samtids historia.

Nagels syfte med avhandlingen är ”att analysera hur några av sjömännen komponerade sina levnadsberättelser i dialog med folkliga muntliga berättarkonventioner och skönlitteratur, inte minst traditionella hjälteberättelser, med folklivsforskningen och med ett samtida offentligt samtal om Sverige” (s. 13).

Det var i oktober 1953 som tidskrifterna *Sjömannen* och *Maskinbefälet* uppmanade svenska sjömän att skriva sina levnadsberättelser. Den som låg bakom uppropet var intendenten vid Nordiska museet, Mats Rehnberg. En skillnad gentemot tidigare insamlingar var att man nu bad sjömännen att skriva ned sina egna minnen. Tidigare hade man bett yngre arbetare intervju äldre kollegor.

Det insamlade materialet omfattar över 4 000 textsidor från 68 brevskrivare. Av dessa har Nagel valt att undersöka sju bidragsgivare. Nordiska museets samlingar av yrkesminnen är klassisk mark för svenska folklivsforskare: Barbro Bursell, Stefan Bohman, Susanne Lundin och Ella Johansson har skrivit om smeder, typografer och skogsarbetare. Men den tidigare forskare som Nagel framför allt förhåller sig till är Bo G. Nilsson och hans avhandling *Folkhemmets arbetarminnen* (1996).

Brevskrivarna använder ett korthugget, rapportrande språk som kanske har inspirerats av hur man skriver en loggbok till sjöss. Där finns de nödvändiga anteckningarna om last, avgångs- och destinationsort, väder, sikt, tidpunkter och om sådana händelser

som har betydelse för resan. Samma avskalade stil använder sjömännen när de skriver om dramatiska händelser, krigserfarenheter, dödsfall, förluster av kamrater och nära anhöriga. Delvis är förstås både ämnesval och disposition påverkade av Mats Rehnbergs anvisningar till skribenterna.

Mats Rehnberg kallade sjömännens brev för ”rapporter”. Nagel har valt termen ”levnadsberättelser”, vilket kan ses som en markering av en ny position i jämförelse med hans c-uppsats från 1994, där han talade om ”skildringar”. Tyvärr är avhandlingen inte uppdaterad när det gäller den senaste teoribildningen kring begreppet levnadsödesberättelser. Jag saknar Molly Andrews arbeten om politiska aktivisters berättelser, jag saknar Amy Shuman om vem som har rätt att berätta om vad, Marianne Horsdal om hur individer berättar fram en nations stora berättelse, Alessandro Portelli om sambandet mellan levnadsödesberättelser och krigserfarenheter i Italien, Ilana Rosen om ungerska kvinnors krigsminnen och Elliot Oring om hur de självbiografiska berättelserna skapas av de intervjuande folkloristerna. Den nya nordiska narratologin, t.ex. Lars-Christer Hydén, Matti Hyvärinen och Georg Drakos om de svåra, osammanhängande berättelserna och de talande tystnaderna lyser också med sin frånvaro.

En viktig byggsten i Nagels teoribygge utgörs av Johann Georg von Hahn *Sagwissenschaftliche Studien* från 1876. Hahn undersökte ett antal europeiska och västasiatiska hjälteberättelser och isolerade 16 återkommande drag. Dessa drag kombinerar Nagel med Vladimir Propps 31 funktioner från ”Folksagens morfologi” (1928, 1958) och med Bengt Holbeks tankar om hur sagohjältar utvecklas.

Med denna utgångspunkt har Nagel skapat en modell som består av tre sorters hjältar: ödeshjälten, som är av ödet utsedd, handlingshjälten, som själv tar beslutet att lämna hemmet och traditionshjälten, som i enlighet med vad traditionen bjuder kommer lyckligen tillbaka från sina äventyr men på nytt återvänder till det främmande. Traditionshjälten kan vara

en askungefigur som genom sina äventyr förvandlas från fattig till rik. De tre hjälterollerna kan påvisas i de flesta sjömansbrev, men jag kan inte finna att någon ny kunskap skapas genom att man sätter dessa etiketter på brevens aktörer. För mig hade det legat närmare till hands att jämföra med den folkloristiska genre som mest utpräglad handlar om hjältar, nämligen folksagan. Då hade det blivit naturligt att belysa också de andra roller som en berättelse behöver för att hjälten ska framstå som en hjälte: skurk, offer, hjälpare, medlare.

De berättade hjältarna måste ta sig förbi olika hinder och motgångar där andra dukar under. Nagel kallar sådana återkommande hinder för testkonflikter. En dramaturg skulle kanske talat enbart om de konflikter som behövs för att driva handlingen framåt, sagohjältar brukar genomgå tre prövningar och Bengt Holbek skriver om tematiska oppositioner som leder till att folksagornas gestalter får sin status förändrad. Ur ett ritualperspektiv skulle vi ha kunnat tala om rites de passage. För mig är begreppet testkonflikter onödigt.

Eftersom sjömannens berättelser handlar om upplevelser runt om i världen har Nagel funnit det ligga nära till hands att jämföra med skönlitterära texter på samma tema. Han har jämfört med Bibeln, Odysseen, Oidipus, Dantes Divina Commedia och Melvilles Moby Dick, men också med Victor Hugo, Guy de Maupassant, Artur Lundkvist, Harry Martinson och Vilhelm Moberg. Det är slående hur väl t.ex. Isidor Berndtssons berättelse överensstämmer med Odysseen. Men vad är det egentligen som överensstämmer? Att sjömän gör långa resor är väl ganska självklart. Att de råkar ut för prövningar och konflikter är inte heller konstigt. Att de kommer hem och återvänder ut är en del av vardagslivet. Om Nagel istället för sjöfolksminnena hade valt polisminnena (1953) hade han kanske hittat slående likheter med den svenska och internationella deckarlitteraturen och vi hade inte blivit klokare av det. Det metodologiska problemet är hur vi som forskare entydigt ska kunna visa att skribenterna är påverkade av vissa skönlitterära verk. För att vara användbar borde metoden också kunna visa att författarna är påverkade av verk som forskaren inte känner till.

I arbetet med vissa av sjömannens brev använder sig Nagel av en etnopoetisk transkriptionsteknik. Hans tillvägagångssätt har varit att läsa texterna långsamt, högt för sig själv och markera de pauser han då tyckte sig höra med ny rad eller överhoppad

rad. Det Nagel åstadkommer med sitt arbetssätt är att flytta breven från ett skriftligt till ett muntligt sammanhang. Det som i originaltexterna kan se ut som bristande stilkänsla och svag kommaterering försvinner och i stället framträder andra former av verbal kompetens. Nagel demonstrerar konkret och handfast att metoden fungerar, men det hade varit rimligt med en referens till hur Dell Hymes 1975 gjorde en etnopoetisk transkription av Franz Boas uppteckning av "The Sun's Myth" och därvidlag diskuterade några av folklorens grundläggande egenskaper.

Jag frågar mig varför inte Nagel använt sig av andra beprövade folkloristiska metoder än den etnopoetiska transkriberingen. Under slutet av sin verksamhet arbetade t.ex. Lauri Honko med att utforska det han kallade textualisering, alltså vilka principer som styr samspelet mellan muntligt och skriftligt och det Honko kallade mental text handlade om hur den tänkta berättelsen ser ut innan den framförs. Katharine Young nämns i avhandlingen, men det hade varit spännande att se en tillämpning av hennes modell, där själva brevskrivandet skulle kunna äga rum i konversationens rike, Nagels läsning skulle kunna befinna sig i berättarvärlden och brevens handling i den berättade världen.

När Mats Rehnberg hösten 1953 publicerade uppropet till sjömännen att skriva ner sina minnen hade han sedan 1945 lett tretton sådana insamlingar, där han i stort sett hade följt Sigurd Erixons riktlinjer. Han hade uppmanat yngre arbetare att intervjua äldre kollegor och skriva ned deras minnen. Det hade dock visat sig att många struntade i detta och i stället skrev ned sina egna minnen. Nu tog Rehnberg konsekvenserna av detta och bad sjömännen att skriva om sina egna liv. Nyordningen fick ett par betydelsefulla konsekvenser. Dels att intresset försköts mot samtiden, dels att individer snarare än yrkesgrupper hamnade i fokus.

I avhandlingens kapitel 4 börjar analysen med fem kortare berättelser. Johan Stuhre föddes i Malmö 1884, började arbeta som springpojke, gick i smedlära, fick jobb som svarvare vid Malmö Spårvägar och gick till sjöss som eldare. Han har lämnat in nio maskinskrivna folioblåd. Det var problemen med Johan Stuhres märkliga sätt att skriva och hans bruk av malmöitisk dialekt som gav Nagel idén att pröva etnopoetisk transkribering i arbetet med sjömannens brev. Så här skriver Nagel själv: Johan Stuhres "[t]eckensättning, satsbyggnad och styckeindelning

överraskar på så många ställen att jag vid första genomläsningen ständigt fick stanna upp och läsa om för att förstå innehållet [...] När jag läste svårbegripliga passager högt för mig själv framstod den till synes taffliga texten tvärtom som skicklig ordkonst” (s. 89). Med hjälp av den etnopoetiska transkriberingen framstod Stuhre som en driven författare av dramatiskt prosadikt. Det blev tydligt hur han använde dialekt, rytm, konstpauser och tonfall som retoriska resurser.

Stuhres berättelse följer Mats Rehnbergs anvisningar, den är uppbyggd enligt den klassiska aristoteliska poetiken med komplikation, stegring, peripeti och upplösning. Stuhre är en handlingshjälte, vars levnadsberättelse är en parallell till den svenska folkhemsberättelsen. Han är jämnårig med Per Albin Hansson, han har räddat Axel Danielsson från ridande poliser och han har varit skolkamrat med Gustav Möller. Han lever upp till Bengt Holbeks förvandlingsmönster från yngling med låg social status till vuxen med högre social status.

Axel Bernhard Henriksson föddes i Stockholm 1888, men förlorade bägge sina föräldrar tidigt och växte upp hos sin mormor i Visby. Han gör karriär från däckspojke till segelmakare och båtsman. Han lär sig engelska, spanska och franska, arbetar som kanalgrävare och plantagearbetare i Sydamerika, bildar familj i Le Havre och är borta från Sverige i 32 år. Han skrev 22 sidor för hand med kulspeppenna och var, som Nagel skriver, ”sparsam med att sätta punkt och att börja ny mening med versal”. När Nagel bröt upp texten i stycken och transkriberade den etnopoetiskt framträdde en individuell berättarröst som i högt tempo framför en dramatiskt korthuggen berättelse.

Här finns flera av de drag som Nagel redan aviserat är typiska i sjöfolksbrevet. Henriksson skriver ordkargt som i en loggbok, han undviker att tala klarspråk om krigshändelser han upplevt och han gör anspelningar på folkliga muntliga berättartraditioner.

C.A. Widing föddes 1882 i Tösse i Dalsland. Han förlorade tidigt sin far, fick arbeta som dräng i granngården och sedan på ett pappersbruk. Arbetet där var så hårt att han bestämde sig för att gå till sjöss. Han skrev 63 A 4-sidor på maskin. I honom ser Nagel en typisk handlingshjälte som är lugn och metodisk och räddar sina skeppskamrater när båten beskjuts av tyskarna till följd av att den fege skepparen har lämnat konvojen. Tillbaka i Europa råkar Widing befinna sig i Bergen just den 9 april 1940, när tyskarna intog staden. Om detta har han en fantastisk berättelse om

en tysk ångare som legat i hamnen en hel vecka utan något livstecken. När de tyska slagskeppen gled in i hamnen och började skjuta, öppnades luckorna på den tyska ångaren vid kajen och släppte ut marscherande soldater och stridsvagnar i bästa paradstil precis som den ökända hästen i Troja.

I kapitel 5 presenteras vi för den ena av avhandlingens två verkliga huvudpersoner. Isidor Berndtsson föddes i Majorna i Göteborg 1888. Vid 13 års ålder började han som springschas och sedan jobbade han åt en plåtslagare som lade plåttak. Hans syster dog ung i lungshot, brodern drack ihjäl sig, föräldrarna skildes och Berndtsson gick till sjöss som kock. Isidor Berndtsson har skrivit med blyerts, kulspeppenna och på skrivmaskin 233 sidor i 25 numrerade och rubricerade kapitel.

Berndtssons barndomsberättelse är en berättelse om misär, fattigdom, snusk, dryckenskap och mänskligt förfall. Två motpoler representeras av å ena sidan månadskarlen Svanberg som är skötsam och ansvarsfull, organiserad nykterist, men också socialist. Å andra sidan finns Berndtssons far som är obildad och otillräknelig, kommer hem vart tredje år, super till och gör hustrun med barn. Berndtsson bryter med denna bakgrund, men det kräver också att han revolterar mot sin mor. Han prövas genom ett antal av det Nagel kallar testkonflikter och när han lyckligen klarat av dem, måste han i enlighet med Hahns formel ge sig av på nytt för att till slut kunna återvända i triumf och fira ett furstligt bröllop.

En dramatisk höjdpunkt är när Berndtsson ramlar överbord från ångfartyget Sheira i Sydatlanten och kommer upp till ytan när båten redan är 100 meter bort. Han ligger och flyter ensam på ett 6 000 meter djupt hav fullt av hajar i nästan ett helt dygn. När Berndtsson många år senare skriver om händelsen råkar texten ta rimmad form:

Jag reste mig i vattnet och såg en tröstlös syn
Ett öde hav en vattenöken
Och längre upp mot norr såg jag en pelare mot skyn,
Som Sheira bildade av skorstensröken (s. 129).

Att Nagel har hittat den visar hur noggrant han har läst Berndtssons brev, för versen är inte på något sätt markerad i texten. Det är onekligen precis som Nagel skriver, ”en elegant liten korsrimmad fyrradning”, men Nagels referat av Berndtssons skildring är inte mindre elegant:

Detta dödsögonblick, gränstillståndet, ställer Berndtsson i perspektiv genom att betona mot-satserna i nuet och evigheten: hjältens ensamma, geografiska placering i Sydatlanten mot oändligheten i havets djup och himlens rymd, flygfiskens och stjärnornas skönhet mot odjurets dödshotande käftar, middagstimmens hopp som tänds och åter slocknar, dyningarna efter en storm som rasat tusentals mil borta, och som ska fortsätta att rulla tills de når en strand där de kan komma till ro. Denna metaforiska strand är Hades, dödsrikets strand dit hjälten nu längtar (s. 131).

Berndtssons livsberättelse fortsätter i enlighet med det klassiska hjältemönstret. Han gör ytterligare en resa till dödsrikets strand, men en ung finsk sjöman dör en ställföreträdande död i hans ställe. När han likt Odysseus återvänder från sina irrfärder är det inte falska friare han möter, utan ett resande teatersällskap på väg till Varberg. Berndtsson övervinner dem genom att tala tyska, spela av dem deras pengar i poker och dricka upp deras whisky.

Avhandlingens andre huvudperson är maskinisten A. R. Axelson som föddes 1897 i Söderköping, hamnade som fosterbarn hos en moster, började och slutade snabbt inom ubåtsvapnet, gick maskinutbildning och sedan arbetade som sjömaskinist. Han är en av de yngsta bidragsgivarna till insamlingen. Han var 57 år och ännu yrkesverksam när han skrev 234 sidor för hand till Nordiska museet.

Om de hjältar Nagel hittills har behandlat var ganska endimensionella rollfigurer, så presenteras Axelson som en sammansatt, realistiskt tecknad antihjälte. Han placerar gärna sig själv i utanförsituationer: han är ett fosterbarn i familjen, en landkrabba till sjöss, en odugling på ubåtar, alltid lite vid sidan om, iakttagande och reflekterande.

Nagel gör en närläsning av hur Axelson återger det han kallar sitt allra vackraste minne, en middag hos en fattig familj i en by i Normandie. Det börjar med spridda minnen från vandringar och måltider och sedan förutskickar Axelson att han ska berätta om en annan måltid. Via ett barndomsminne förflyttar han sig till en krigskyrkogård i Normandie, där han lägger kvistar på alla gravar med skandinaviska namn. Senare träffar han i London fadern till en stupad soldat som heter Johnson och konstaterar att han antagligen har lagt en kvist på sonens grav. I Normandie blir han bjuden på vatten hos en fattig familj med tolv barn

och han lovar att ge dem kläder, skor och dockor. Tillbaka hemma i Sverige får han en kyrklig syför-ening att skänka två papperssäckar med gåvor till den franska familjen. Genom diverse vedermödor tar han sig tillbaka till Normandie, lämnar sina gåvor och blir bjuden på ugnstek höna, bröd, vin och marmelad.

Nagel visar tydligt hur Axelson har komponerat sin slingrande intrig och hittar dessutom referenser till bröderna Grimm, Karlfeldt, psalmboken, Maupassant och Victor Hugo.

Axelson skriver verkligen ingen loggbokssvenska. Han förhåller sig fritt till Mats Rehnbergs minneslista, hoppar fram och tillbaka i tiden, följer sina egna associationer och växlar mellan olika genrer. Han är uppenbarligen beläst. I andra delar av hans brev har Nagel hittat referenser till Carl Michael Bellman, Harry Martinson, Artur Lundkvist och Ola Hansson.

Nagel påminner om att insamlingen av sjöfolksminnen skedde mitt under det kalla kriget. De läsare som följde den fackliga tidskriften *Sjömannen* blev väl informerade om politiska händelser runt om i världen. Man skrev om västvärldens oro för kommunismen, risken för atomkrig mellan supermakterna och om vad rasism kunde leda till. Tidskriften *Mas-kinbefålet* skrev mera om teknikhistoria, men också om aktuella politiska frågor. I bägge tidskrifterna recenserades nyutkommen skönlitteratur. 1950-talets sjöfolk hade tillgång till 22 fasta och 1 605 s.k. ”vandringsbibliotek” med över 42 000 band, främst skönlitteratur.

Av alla de nitton yrkesundersökningar som Nordiska museet genomförde mellan 1945 och 1959 var det bara två som aldrig publicerades i bokform, Tullundersökningen och Sjöfolksundersökningen. För att diskutera orsakerna till detta använder sig Nagel av Barbro Kleins tankar om den s.k. ”folklivssfären”, en samlingsterm för alla de discipliner och intresseområden som har som syfte att studera och bevara folkliga, expressiva livsformer samt att lyfta fram dem på offentliga arenor som museer. Klein har visat hur den svenska folklivssfären har odlat en särskild sorts ambivalens och hemmablindhet. Man har byggt upp en stereotyp nationell idyll som har exkluderat grupper som samer, romer och judar. Till detta vill Nagel lägga också förtigandet av krigserfarenheter och han drar slutsatsen att förklaringen till att just de två undersökningarna aldrig publicerades kan vara att bägge handlade om yrkesgrupper, vars arbete var relaterat till vad som i krigstid fördes ut och in över rikets gränser.

I den s.k. folklivssfären fanns en tyst överenskommelse om att man inte talade om Sveriges roll i 1900-talets krig. Nagel kopplar detta förhållningsätt till Sigurd Erixons tankar om tradition som Mats Rehnberg hade tagit över. Mellan de kollektiva minnen som blivit tradition och de individuella hågkomster som ännu inte blivit det fanns ett traditionsvakuum och i detta glapp befann sig sjömannens krigsberättelser. Nagel konstaterar att medan de moderna nationella myterna i Norge och Danmark struktureras kring den tyska ockupationen under andra världskriget, så kännetecknas den svenska folkhemsberättelsen av ett konsekvent förtigande av världskriget.

De svenska sjömannens situation under kriget var problematisk. Sverige hade en omfattande handel med Nazityskland som delvis sköttes av den svenska handelsflottan. Brevskrivarnas förhållningssätt till detta var olika. Somliga undviker att berätta, andra framställer sig själva som oskyldiga offer för omständigheterna eller som hjältar som tar risker för att rädda sig själva och sina kamrater.

Detta är en avhandling som har tagit lång tid att skriva. Det är en stark prestation att slutföra en akademisk avhandling utan kontinuerlig kontakt med ett forskarseminarium. Att Nagel har konstruerat egna termer hellre än att använda andras begreppsapparat är uttryck för att han är en ensamvarg. Men det är också tecken på att han är en självständigt tänkande forskare med stor personlig integritet.

Detta är en bok som lämnar betydelsefulla bidrag till den folkloristiska forskningstradition som undersöker folkligt berättande. Att Nagel väljer att analysera sjöfolkets brev som berättelser är ett ämnesteoretiskt ställningstagande. Han hade förvisso kunnat välja andra analysmodeller och kanske därmed kunnat belysa andra aspekter av sitt material. Men det han har gjort och det som utmärker en god folkloristisk studie är att han har grävt sig djupt ned i det empiriska materialet, han har vänt och vridit på det, han har undersøkt det ur olika synvinklar och han har prøvat sina egna slutsatser och tolkningar. Nagels text är ett exempel på den sortens kunnskap som man inte kan läsa sig till, utan som man bara kan få genom praktiskt arbeid. Det är ingen tvekan om att han har en djup kannedom om hur folkligt berättande låter. Han gör den sortens skarpe iakttagelser som bara den kan göra som kanner sitt material utan och innan. Han skriver elegant og med finess.

Ett betydelsefullt bidrag är att Nagel demonstre-

rar vilken sorts kunskaper man kan utvinna genom att tillämpa en etnopoetisk transkripsjonsmetode på skrivne tekst. Ämnehistorisk bidrar han med att belysa hur insamlingsmetoder og forholdet til källmaterial förändrades under 1950-talet og nær det gäller Sveriges nationella historia ger han en pusselbit som bidrar til beskrivningen av Sveriges förhållande til framför allt andra världskriget.

Ulf Palmfelt, Visby

Gunnel Biskop: *Dansen för åskådare. Inntresset for folkedansen som estradprodukt og insamlingsobjekt hos den svenskspråkige befolkningen i Finland under senere delen av 1800-talet.* Åbo Akademis förlag, Åbo 2012. 368 s., ill. English summary. ISBN 978-951-765-640-5.

Biskops uvanlig rikt illustrerte doktoravhandling portretterer et felt innenfor den finlandssvenske dansekulturen mellom 1866 og 1906 men ser både bakover og framover i tid fra denne perioden. Feltet, eller fenomenet som studeres ligger til dels mellom, dels utenfor de store dansesjangrene som man vanligvis opererer med i europeisk sammenheng: tradisjonell eller folkelig dans, organisert folkedans, teaterdans, selskapsdans osv. Avhandlingen gir et innblikk i hvordan den finlandssvenske overklassen drar inn danser og drakter inspirert fra folkekulturen opp på estraden under navn som *kostymdans*, eller *nationaldans*. Dans er sjelden behandlet innenfor folkloristikken, og har ikke noe stort interessefokus der Biskops perspektiv er i stor grad fra dansevitenskap og dansehistorie, og fra dette perspektivet er avhandlingen banebrytende ved at den henter fram mye ny kunnskap og foreslår nye forståelsesrammer.

Feltet er forskjellig både fra folkets tradisjonelle dans og fra den senere organiserte folkedansbevegelsen, selv om det har noe sammenheng til det siste. Feltet inngår ikke som en del av overklassens vanlige selskapsdans eller selskapsliv, selv om det kan ha innvirket på det siste. Det er heller ikke del av danselærernes hovedrepertoar, selv om danselærerne bruker dansene til en viss grad. Slik framstår det som noe ganske spesifikt.

Fra starten som enkeltfenomen utvikler det seg en praksis av anselige dimensjoner som får betydning langt ut over hovedstadens overklasse. Avhandlingen